

այսպէս պատէ պատ կամայական բացատրութիւններ տալու ապերախտ աշխատանքին կը լծուի:

Հ. Ակինեան, «մէկ է բառապանծը», ապացուցանելու համար իր գրքի 16 էջերու մէջ կը գետեղէ 103 բառեր ըսելով թէ, «պիտի ամփոփեմ այս բաժնի մէջ այն տեղիքները, ուր երկու հեղինակները կ'արտայայտուին միեւնոյն բառերով» (187):

Այս բառերուն մեծամասնութիւնը սակայն Ս. Գրքէն են, և մատչելի ուրիշ հեղինակներուն ալ, եթէ սա ապացոյց պիտի զօրծածուէր իր այնքան լուրջ համոզման թէ երկու հեղինակները միեւնոյն անձն են, ինչը կ'արգիլէ զինք Ղեւոնդը նոյնացնել ուրիշ մատենագիրներու հետ ալ, որոնց գրութեանց մէջ նման բառեր շատ պիտի գտնէր:

Բաղդատութեան համար էական է երկու հեղինակներու ամբողջական՝ բառացանկը նկատի ունենալ, իսկ ամէն բանէ վեր՝ իւրաքանչիւրին ոճը:

Բայց աւելի զարմանալին կայ Ղեւոնդի ոճի մասին Հ. Ակինեանի արտայայտութեանց: Պահ մը մոռնանք Խորենացին:

Գիտարար Հայրը կը յայտնէ թէ Ղեւոնդ իր Պատմութիւնը մէկ անգամէն ալ չգրեց: Այլ երկու անգամով: Առաջին մասը որ գրքին Ա-ԼԳ գլուխները կը կազմէ, Ղեւոնդ գրի առաւ հաւանորթ 774 թուականին: Յետոյ սպասեց տասնվեց տարի և 790ին գրեց մնացածը:

Մենք յետագային կը քննենք Հ. Ակինեանի այս յայտարարութիւնը, այժմ գոհանանք միմիայն յիշելով իր հետեւեալ միտքը.

«Թէ լեզուն և թէ պատմելու ոճը զգալի կերպով կը փոխուին յաջորդ մասին մէջ, ուր պատմիչը աւելի հասուն տարիքի մէջ կ'երևայ և գէպքերուն ի մերձաւոր ժամանակակից և հանդիսատես» (63):

Տրամաբանօրէն կ'ակնկալես որ Հ. Ակինեան աւելցնէր նաև թէ, այսպիսով տասնվեց տարի վերջ գրուած երկրորդ մասի լեզուն ու ոճը աւելի նմանութիւն ունի Ղեւոնդ - Խորենացի Պատմութեան ունին: Այդ չընենք, նոյնիսկ, բաղդատական յարմար կամ անյարմար մէջբերումներու սիրահար Հայրը, Ղեւոնդի գրքին առաջին և երկրորդ մասէն մէջբերումներով ցոյց չտար զգալի փոփոխութիւնը լեզուի և ոճի:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 1)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ՀՌՈՍԿԼԱՅԻ ԴՂԵԱԿ

(Շարունակելու՝ Սիոն, Մայիս 1950, էջ 150)

Շնորհալի մահէն յետոյ իրեն յաջորդեց իր աւագ եղբորորդին, միշտ Պահաւունի տոհմէն, Տ. Գրիգոր Ի. Տղայ՝ որ պատանի հասակէն Հոռմկայի կաթողիկոսութեան մէջ մեծցած և իր կաթողիկոս հորեղբայրներուն առաջնորդութեամբ ստացած էր եկեղեցական բոլոր աստիճանները: Նախորդին օրով Կ. Պոլսոյ բիւզանդական արքունիքին և ասոր կողքին եղող պատրիարքարանի կողմէ սկսած «Միութենական» զիմուժը իր օրով ալ կրկնուեցաւ Մանուէլ կայսեր կողմէ հասած նոր նամակով մը: Գրիգոր կաթողիկոս տեղեակ ըլլալով իր նախորդին օրով Կ. Պոլսոյ և Հոռմկայի միջև կատարուած բանակցութիւններուն, ինքն ալ հետեւեցաւ անոր քաղաքավար բայց զգուշաւոր ընթացքին:

Մեր ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ «Միութենական» խնդիրը պէտք եղածէն շատ աւելի ընդարձակ տեղ է զբաւած, տրուած ըլլալով իր կարեւորութիւնը, խնդիր մը որ տակաւ բարդանալ սկսաւ յաջորդ դարերուն վատիկանի բռնած ուղղութեամբ: Ըլլալ՝ Արեւելեան Հայաստանի ըլլալ Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը, իրր կրկին ճանապարհներ եւրոպայի և Ասիոյ միջև, անձանօթ չըլլալով հայկական արքունիքներուն և ասոնց կողքին ապրող ու գործակցող կաթողիկոսներուն, միշտ որդեգրել պարտաւորած են իրատես ու զգուշաւոր ընթացք մը, առանց հեռանալու անվտանգ միութենէ մը ակնկալուած յոյսերէն. բայց Բիւզանդիոնի և յետագային Հոռմի առաջարկ ու պայմանները յաճախ այնքան ծանր թուած են որ ստիպուած են ծանրերուն առջև հաստատամիտ ու աներկիւզ մնալ, պահելու համար Հայ. եկեղեցւոյ վարդապետական նկարագիրը և թեթեւ թուած պայմաններու հանդէպ զիջող գտնուիլ, եկե.

ղեցական համագումարներու ուժով միան ուղեւորով օրինականացնել այդ անյնաս կարծրածն ալ։ Եւ այս ողջամիտ քաղաքականութեան և սիրալիր քաղաքավարութեան շնորհիւ է միայն որ Հայ. Եկեղեցին այնքան դժուարին ճամբաներ կտրելով յաջողեցաւ պահել իր անկախութիւնն ու ազգային գիմագիծը՝ որ պիտի մնայ առ յաւիտ մեր ազգային անկախութեան մեծագոյն ազդակներէն մին, ազատ ու անկախ Եկեղեցի, նոյնպէս ազատ ու անկախ Հայրենիքով։

Մանուէլ կայսր քաղաքական պատճառներով չկրցաւ իր Թէօրիանոս պատգամաւորը Կիլիկիա շրջել ու կաթողիկոսին ուղղուած նամակը Հռոմկէլայ հասաւ մասնաւոր սուրհանդակով։ Գրիգոր Տղայ գոհ մնաց ի հարկէ որ Մանուէլ իրեն հանդէպ ալ կը պահէր միեւնոյն յարգանքն ու սէրը, ինչպէս որ պահուած էր իր հօրեղբայրներուն հանդէպ։ Գրութեան բովանդակութիւնը, ոճը և պայմանները կը մնային նոյնը. կաթողիկոսին կը մնար ճարտար դիւանագիրտութեամբ անցընել տալնապը ու աւելի քաջալերուիլ երբ Ստեփանոս եպս. Արեւելքէն դառնալով անգամ մըն ալ կը շնչէր արեւելեան վարդապետներու անդառնալի կամքը, հաւատարիմ մնալու եկեղեցւոյ դաւանութեանց, չարունակելով սիրալիր յարաբերութիւն պահել քրիստոնեայ եկեղեցիներու հետ։ Կաթողիկոսը կը փութայ պատասխանել Մանուէլ կայսր նամակին, անձնականէ աւելի համազգային հանգամանքով, փափկօրէն իմացնելով որ պարտաւոր է հետեւիլ իր նախորդի ընթացքին և թէ աւելի հանգամանօրէն նման կարևոր նիւթի մը՝ չուրջ անդրադառնալու փափաքով պիտի աղօթէր որ կայսրը յաջութութեամբ աւարտելով իր մղած պատերազմը Իկոնիոյ սուլթանութեան դէմ, զար Հռոմկէլայ, լրացնելու միութեան շուրջ յաւուցուած խօսակցութիւնները։

Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս ուրախ էր որ եկեղեցւոյ համար բաւական փափուկ ժամանակի մը իշխանութեան գլուխը Ռուբէնի նման բարեպաշտ և բանիմաց անձ մը կը գտնուէր որ կրնար նպաստել Յոյներու հետ բարեկամական մերձաւորութեան նըպատակին, և ինչպէս որ գիտել կուտայ իրաւամբ Օրմանեան (Ազգապատու՝ Ա. էջ

1454), փափաքուած միութիւնը կաթողիկոսին համար ո՛չ միայն եկեղեցասիրական, այլ և ազգասիրական, ազգապահպանման գործ մըն էր։ Կաթողիկոսը յաջողակ օգնական մը ունէր իր մօտ, Ներսէս վրդ. Լամբրոնացին, որ գրիչով ու գործերով իրեն կը նպաստէր և որուն գործունէութեան ասպարէզը ընդարձակելու, Շնորհալիէն աւանդուած կտակ մը իրագործելու, ծնողաց ուխտագիր փափաքը իրագործելու համար, 1175ին զայն արքեպիսկոպոսութեան կը բարձրացնէր երբ Ներսէս հազիւ 22 տարեկան էր և անոր կը յանձնէր Լամբրոնի և Տարսոնի եպիսկոպոսութիւնը և Սկեւռայի վանահայրութիւնը, ծառայելու համար իր հօրը՝ Օշին իշխանի ձեռակերտ վանքին բարոյական և եկեղեցական պայծառութեան։ Աւելի քան երկու տարի տեղոյ յոյն-սելջուկեան պատերազմին, չարաչար պարտուող Մանուէլ կայսր նոր գիր մը ևս խմբագրել կուտայ որուն կ'ընկերանայ պատրիարքին և իր գլխաւոր եպիսկոպոսներուն կողմէ ստորագրուած և զոյգ պաշտօնագրերը կը յանձնուին Կոստանդին յոյն եպիսկոպոսին՝ որ իբր կայսերական և պատրիարքական կրկին պատուիրակ 1177ին կը հասնի Հռոմկէլայ, զրբը կը յանձնէ կաթողիկոսին և կը խնդրէ հայ եկեղեցական-ազգային ժողովի հրաւէր ուղղել և ջանալ միութեան գործը գլուխ հանել։ Հռոմկէլայ հասած գիրբը նախորդ գրութիւններէն շատ աւելի մեղմ լեզուով խմբագրուած էին, ու զանց առնուած երկրորդական պայմանները, շնչելով աւելի «երկու բընութեանց» խնդրը, այն վստահութեամբ որ Հայերը ընդունած էին արդէն «անշփոթ միաւորութեան» վարդապետութիւնը ու կը մնար Հայց. Եկեղեցին առնել Բաղկեդոնի ժողովը ընդունողներու կենսական տարածութեան մէջ։ Միքայէլ պատրիարքի նամակը կարևոր էր անոնց՝ որ կը կրէր քսան թեմակալ Մետրապոլիտաներու ստորագրութիւնները, իբր սիւնհոգական թուղթ (անդ, 1458) և կաթողիկոսարանը պարտաւոր էր իբր այդ նկատի առնել զայն։ Գրիգոր Տղայ իբր առաջին պարտաւորութիւն հասած պաշտօնագրերը կը կարգայ Հայրապետանոցի եպիսկոպոս և վարդապետներուն որոնք քանի մը օր յետոյ աւելի լայն շրջանակի մը մէջ գումարուելով կ'որոշեն

ազգային ժողով գումարել ու կը փութացնեն ժողովի հրաւերները, Մեծ Հայքէն մինչև Սեաւ լեռ և Երուսաղէմ: Արեւելեան Հայաստան թէև օտար բռնապետութեան և լուծի տակ էր ու մէկ դարէ աւելի առաջ Մայր Աթոռի Կաթողիկոսարանը Կիլիկիա փոխադրուած, նախ Շղուր ու Ծովք և ապա Հոռմկլայ ու թէև պանդուխտ Կաթողիկոսարանը կը վայելէր Հայ կիսանկախ իշխանապետութեան պաշտպանութիւնը, բայց «արեւելեան վարդապետ»ները, զխաւորաբար Հաղաթիւ ու Սանահինի զոյգ վանքերն էին որ զգալի ուղղորդութեամբ կը հսկէին Հայց. եկեղեցւոյ դաւանութեան ու վարդապետութեան վրայ, ամենեւին հակառակելով միութենական ունէ գաղափարի: Զորագետի միաբանները մանաւանդ ոչ մէկ վստահութիւն ունէին օտար առաջարկներու վրայ և Կաթողիկոսին ուղղուած հաւաքական գրով կը քննադատեն յունական քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը և կը հրաւիրեն Գրիգորը մերժել Յոյներուն առաջարկը, ո'չ թէ կասկածելով անոր ուղիղ դաւանութեանը վրայ այլ որպէս զի Յոյները իմանան որ Հայերը աշխարհիկ պատուոյ և փառքերու ցանկացող չեն: Բնական է որ արեւելեան վարդապետներուն գիրը խորթ թելի չթուէր Կաթողիկոսին՝ որ երկու կողմերուն համար պատուաբեր համաձայնութեամբ մը կը փափաքէր միութեան գետին մը պատրաստել, ջանալով աւելի տանելի դրութիւն մը ստեղծել բիւզանդական իշխանութեան Փոքր Ասիոյ մէջ ապրող հայազաւան բաւական ստուար թիւ մը կաղմող համայնքներուն որոնք հինէն ի վեր Յոյներու ատելութեան առարկայ կը մնային իբր ոչ քաղկեդոնիկներ, և հետեաբար «հերետիկոս» ճանչցուած: Կաթողիկոսը այս և ուրիշ յարակից պարագաներ գրով մը կը յիշեցնէր Արեւելեան Հայաստանի թեմական առաջնորդներուն և զխաւոր վանքերու վանահայրներուն, զիրենք հրաւիրելով ազգային համագումար ժողովի մը ուր կարելի ըլլար ազատ կերպով քննութեան ենթարկել բիւզանդական արքունիքի և սինոդի առաջարկը: Հայրապետին գրաւոր և բացատրական հրաւերը ընդունելութիւն գտնելով արեւելեաններէն, 1179 տարւոյ մեծ պահոց մէջ ժողովականներ, թիւով 33, հետզհետէ կը հասնին Հոռմկլայի կա-

թողիկոսարան և զատկական տօներէն յետոյ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ կը ձեռնարկեն ժողովական աշխատանքի, քննելու համար հասած պաշտօնագրերը: Կիլիկեան իշխանապետութեան սահմաններէն դուրս, Հոռմկլայի նորահաստատ Կաթողիկոսարանի մէջ առաջին անգամն էր որ կը գումարուէր ազգային-եկեղեցական համագումար, բաւական փափուկ օրակարգով ժողովին անձամբ ներկայ կ'ըլլան, հակառակ ուղեկան դժուարութիւններու, Ստեփանոս Աղուանից Կաթողիկոս, ընդդիմադիրներու պետ Անիի Բարսեղ արքեպսկ., Բասիլիոս Տփղիսի, Ստեփանոս Սիւնեաց, Յովսէփ Իււրինի, Խաչիկ Նախիջևանի, և Խաչատուր Կարսի եպիսկոպոսներ: Հարաւային Հայաստանէն՝ Ստեփանոս Բզնունեաց, Գէւորգ Մանազկերտի, Դաւիթ Տարսնի, Ստեփանոս Ծովագ, Դաւար Հեր և Զարեանգի և Ստեփանոս Սալմաստու եպիսկոպոսներ: Կիլիկիայէն ներկայ կ'ըլլան՝ Անտիոքի, Տարսնի, Անարգաբայի, Սելակիոյ, Սամոստիոյ, Մամբատիոյ, Կիպրոսի, Ալմուշատի և Կոկիսոնի եպիսկոպոսները, թիւով ինը, որոնց կարգին կը յիշուին նոյնպէս Սիւրիոյ, Միջագետքի և Երուսաղէմի եպիսկոպոսներ և Կեսարիոյ Յովհաննէս, Մելիտինէի Յակոբ, Սեբաստիոյ Պսակ և Նեոկեսարիոյ Կոստանդին եպիսկոպոսներ: Թէև վարդապետներու անուններ չեն տրուած, բայց յայտնի է որ ներկայ են Սեաւ լեռներու զխաւոր վանահայրները: Նկատելի է որ եկեղեցւոյ հետ ազգը հաւասարապէս շահագրգռող այն կարեւոր համագումարին ներկայ չեն ո'չ Կիլիկիոյ Ռուբէն և ոչ ալ Լամբրոնի Հեթում իշխաններ, հաւանաբար Հոռմկլայի իրենց թեմարկութենէն դուրս գտնուելուն պատճառաւ (ամդ, էջ 1469):

Կաթողիկոսին կողմէ Մանուէլ կայսեր և Սինոդին ուղղուած պատասխանագրերով շատ քաղաքավար ոճով Հոռմկլայի ժողովը երկու կողմերու մտքերու հաւանութիւնը հաստատելով հանդերձ, մերժեց յունական բանաձեւը, ո'չ Քաղկեդոնի ժողովը ճանչցաւ և ոչ ալ Լեոնի տոմարին հաւանեցաւ և ընդհանուր կերպով իր միտքը բացատրելով, այդչափով գոհացաւ: Սոյն փափուկ կացութեան առջև արեւելեան եպիսկոպոսներ էին որ անգամ մըն ալ ապացոյցը

տուն իրենց անշեղ օրինապահութեան, տիրելէ աւելի գրաւելով ժողովական իրենց միւս կարգակիցներուն սիրտն ու միտքը հաւասարապէս ու ի պատիւ Գրիգոր Դ. կաթողիկոսին, պէտք է յիշել որ ունեցաւ նոյնքան ուղղամիտ ընթացք, պահպանելով Հայց. եկեղեցւոյ դարաւոր ոգին ու նկարագիրը, անոր ծիսական, տօնական և արարողական աւանդութեամբ:

Հոռմկլայի Հայրապետանոցի դիւանատան մէջ ի պահ դրուած էր թղթակցութիւն մը միայն. Տուտէորդիի խիստ գրութիւնը Տղայի ուղղուած: Սանահին և Հաղբատ և իրենցմէ վերջ Տաթև, իրենց վանահայրներով ու բովանդակ միաբանութեամբ մը նացին ջերմ պաշտպանները Հայց. եկեղեցւոյ դաւանութեան և համաձայն չէին Յոյներէն և Լատիններէն հասած առաջարկներուն. բայց ա՛յլ էր գրութիւնը Մովք, կամ Հոռմկլայ կամ Սիւ յաջորդաբար նստող կաթողիկոսներուն՝ որոնք պարտաւոր էին բոլորովին զաղջ յարաբերութիւն պահել Բիւզանդիոնի և Հռոմի եկեղեցիներուն հետ քրիստոնէական եղբայրութեան ոգիով և այդ ոգին է որ, իբր հետեանք սոյն անմեաս բանակցութեանց, կը դիտուի մեր շարական, մաղթանք ու քարոզներու կարգ մը պարբերութեանց մէջ: Նկատելի է նոյնպէս որ մեր կողմէ ցուցադրուած քաղաքավարական և երբեմն զիջողական վերաբերումէն իսկ դժգոհ, Բիւզանդական կայսրեր, ինչպէս Իսահակ Անգեղոս, սկսան բռնական միջոցներու դիմել, փորձելով յունադաւան դարձնել կայսրութեան սահմաններուն մէջ բնակող բաղմահազար Հայերը և անուղղակի կերպով պարտադրել Ռուբէն իշխանը՝ որ իր մտադրութիւնը Լատիններուն կողմը դարձնէ, մինչև իսկ խնամութիւն հաստատելով անոնց հետ, ինչպէս որ քիչ յետոյ Գրիգոր Տղայ միշտ պաշտպանութիւն զբաւնելու ակնկալութեամբ, Ղուկիոս Գ. պապին:

Գրիգոր Տղայի օրով Ուրբանոս Գ. պապի նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ երրորդ Խաչակրութիւնը, Յրանսայի, Անգղիոյ և Գերմանիոյ վեհապետներուն մասնակցութեամբ: Գերմանիոյ կայսրը՝ Յրետերիկ, Սելեկիայի մօտ կալիկազնոս զեօի մէջ խեղդուելով, իրեն յաջորդեց

որդին Կոնրադոս որ հօրը ընկերացած էր: Կաթողիկոսը Սիւ եկած էր անձամբ կայսեր հետ տեսակցելու՝ որուն մահուան լուրին վրայ Մամեստիա եկաւ կայսրորդւոյն վըռտակցութիւն յայտնելու: Մամեստիայէ մերադարձին կաթողիկոսը ուղղակի Սիւ մեկնեցաւ ու մնաց Լեոն իշխանի մօտ և այնտեղ ալ վախճանեցաւ ու մարմինը ամփոփուեցաւ Դրազարկի վանքը, քսան երկար տարիներ վարելէ յետոյ Հոռմկլայի կաթողիկոսութիւնը, բաւական նշանակելի եղելութեանց մասնակից ըլլալով: Արտաքին տեսքով յաղթանդամ, ներքինով ալ զօրաւոր և ձեռնարկու բնաւորութեան տէր ճանչցուած, նոր և նշանաւոր գործերու ձեռք զարնող էր, հակառակ աննպաստ պարագաներու: Եթէ իր օրով կազմուած «Հոռմկլայի Ժողով»ը կրցաւ պահել իր լրջութիւնը և դուրս մնալ Բիւզանդիոնի և Հռոմի յաջորդական ոտնձգութիւններէն ու ապահովել եկեղեցիի անկախութիւնն ու աւանդութեանց պահպանութիւնը, այդ բոլորը պարտական ենք որքան Տղայի ողջամիտ քաղաքականութեան, նոյնքան Արևելեան վարդապետներու հաստատուն կեցուածքին:

Եկեղեցական բարեկարգութեան տեսակէտով ալ Տղայ ունեցաւ որոշ և նշանակելի դեր, եթէ ոչ բոլորովին՝ գէթ մեծ մասով իրեն վերագրելով Շնորհալիի յաւելուածներուն տակաւ սովորական դառնալն ու պարտաւորիչ ձև առնելը մեր ժամապաշտութեան մէջ, վասնզի 1274ին Ստեփանոս Վահկացիի կողմէ Լեոն Բ. Թագաւորի համար գրուած ու նկարագրուած ժամագրքին մէջ շատ բան դուրս ձգուած կը տեսնենք մեր առձեռն ժամագրքերէն(*): Գրիգոր Տղայէ, իբր գրական գործ, մեզի հասած են քանի մը նամակներ և Շնորհալիի եղեսիոյ ողբին նամակութեամբ երուսաղէմի վրայ գրուած ողբ մը (Ազգապատմ., Ա. անդ):

ԱՐՏԱԽԱՂԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակելի)

(*) Տես մեր «Մայր Յուդայի Հայերէն Զեռագրաց Երազայի Մասնաւոր Հաւաքումներ» Փաթիկ, 1950, էջ 36 - 42: